

אליהו נתנאל

ניבים על אתר

מבוא

ניב ופתגם - מה ביניהם? אבן שושן, בערך **ניב**, אומר: "צרוף מלים, מבטא לשוני מורכב ממלים אחדות, ביטוי מקובל שמשמעו שונה לפרקים מן המשמע של כל מלה המרכיבה אותו", ואני מדגים: אבד עליו הכלח¹, אבן-בֶּחַן² ועוד.

שורש מלה זו הוא **נזב**. שורש זה קשור לתחום הצמיחה והפריחה³, ומקורו בישעיהו⁴ - בורא **ניב**⁵ (כתיב - **נזב**) שפתים.

פתגם, לעומת זאת, בא במקרא במשמעות - צו, פקודה⁶. המלה חדרה אלינו מן הפרסית העתיקה, ומשמעותה בלשון ימינו, כדברי בן יהודה: "ונהוג בספרות ובדיבור במשמעות ביטוי או משל". כך סובר גם אבן שושן. אנו, במאמרנו זה, נשתמש במלה **ניב** - המקובלת, להערכתנו, בעברית הישראלית יותר מן המלה **פתגם**.

הניב מאופיין בקיצורו, בתימצותו ובריכוזו - מועט המכיל את המרובה: כפתור ופרח⁷, איש אשכולות⁸, ואפילו מלה אחת: הכצעקתה?⁹

הניבים המצויים בלשונונו משקפים את כל תחומי החיים ובאו לעולם בתקופות הסטוריות שונות - חלקם במקרא יסודם, וחלקם מספרות חז"ל ועוד. ברוב המקרים

1. עלימו אבד כלח (איוב ל ב)
2. ...הנני יסד בציון אֶבֶן, אֶבֶן בחן וגו' (ישעיהו כח טז)
3. מי צדיק ינזב חכמה (משלי י לא), עוד ינובון בשיבה (תהלים צב טו), ומכאן **תנובה** - פרי, יבול.
4. נז יט
5. דיבור, מלה; ובהשאלה - עפ"י עקילס - **פרי**, וראה בהרחבה על מלה זו: מילון בן יהודה, **נזב**, עמ' 3561, הערה 2.
6. קוהלת ח יא; אסתר א כ (ונשמע **פתגם** המלך), וכן בארמית בספרים דניאל ועזרא
7. מעשה המנורה - שמות כה לג
8. על יסוד מדרש המלה **אשכולות** במשנה סוטה (ט' ט'): "משמת יוסי בן יעזר איש צָרְדָּה ויוסי בן יוחנן איש ירושלים בטלו **האשכולות**". בגמרא - שם - **אשכולות**: איש שהכל בו.
9. בראשית יח כא.

היתה זו אמרה סתמית שהאומר אמרה לתומו, ורק בחלוף הדורות שיחק המזל לאמירה זו והיא עטתה עליה לבוש ניבי.

פעמים שיחק המזל כתוצאה מקריאה בלתי נכונה של הכתוב או כתוצאה מאי ידיעת כללי הדקדוק, של טעות בכתיב המלה ועוד. קיצורם של דברים, עולם זה של ניבים רחב הוא ואף מרתק, ונדון - אי"ה - הפעם בקבוצה אחת ממנו הקשורה בתחום הריאליה שבחינו. במאמר זה נעסוק בשלושה **ניבים על אתר** - שמות של מקומות שנתגלגלו והפכו לניבים המשמשים בלשונו.

א. באו לעמק השווה

גם: **בא** לעמק השווה, וכן **הגיעו** לעמק השווה. משמעות הניב: התפשרו, השתוו, באו לידי הסכם. ניב זה - שנתחדש בעברית בת ימינו¹⁰ - מבוסס על מדרש מלים לנאמר בבר' יד יז: "ויצא מלך סדם לקראתו... אל עמק שוה הוא עמק המלך". רש"י, בפירושו לפסוק אומר: "**עמק שוה** - כך שמו ותרגומו למישר מפנא ... פנוי מאילנות ומכל מכשול..."¹¹, ומדרש אגדה עמק שהושוו שם כל האומות והמליכו את אברהם...¹².

על פי פשט הדברים, זהו שם מקום - עמק שוה הוא עמק המלך¹³! עמק זה מזהה עם **עמק המלך** הנמצא ליד ירושלים¹⁴. נראה שזהו אותו עמק המלך שהציב בו אבשלום יד לעצמו (שמ"ב יח יח). קיימות מספר השערות לגבי מיקומו של עמק המלך¹⁵, אולם מקובלת הדעה שעמק המלך הוא המקום שבו מתרחב נחל קדרון בהיפגשו עם גיא בן הנום באיזור המכונה היום **פינו גן-המלך**¹⁶.

10. כך כותב ביאליק באגרותיו (אגרות ב', ר"י): "על הפרטים עוד נדון ובודאי עוד נבוא אל עמק השווה".

11. בת"י - **מישר דחיזא**, כלומר מגרש לתחרויות

12. המלה **שוה** כשם מקום מוזכרת גם בפסוק ה' של פרק זה: בשוה קריתים (אין זו שוה שבפסוק יז).

13. בראשית יד יז

14. עיין ערך **שוה**, אנציקלופדיה מקראית

15. ראה אנציקלופדיה מקראית, **עמק המלך**

16. שם זה - **גן המלך** - הוזכר במל"ב כה ד, ובירמיהו לט ד; נב ז (סיפור הימלטותו של צדקיהו מן העיר) וכן בנחמיה ג טו (האיזור שבאחריות שלון בן כל חזה).

בן יהודה במילונו הגדול - בערך **שוה** - מציע שאין לראות במלה **שוה** שם מקום בלבד, אלא גם מישור (מקום שוה וחלק) ככתוב בבראשית יד ה - שוה קריתים, היינו מישור קריתים¹⁷.

כך או כך, זכתה העברית בניב במשמעות של **הגעה לידי פטרה** או לידי הסכמה - באו (הגיעו) לעמק השווה!

ב. הדריך (את) מנוחתו

הפריעו, לא נתן לו לנוח ולשבת בשלווה, לא נתן מנוח - כך מסביר אבן שושן ניב זה במילונו, ומוסיף: "שאל מן שופטים כ מג ושם ההוראה שונה".

טרם נפנה למקום הנזכר נבהיר את משמעותן של המלים המרכיבות את הניב. **מנוחה** משמעותה - מצב של שלווה, שקט, חוסר תנועה ועבודה או חוסר רוגז. משמעות **להדריך** היא - להוליך בדרך, ללמד וגם לשון רמיסה¹⁸ או מתיחה¹⁹. פירוש הניב הוא, אם כן, רמיסת המנוחה או הכנסת מתח או טרדה לתוכה.

נפנה עתה אל המקור ונראה, כיצד צמח הניב מתוכו? נשתדל גם להסביר את דברי אבן שושן: "ושם (במקור) ההוראה שונה". המקור, כאמור, בשופטים כ מג: "כתרו את בנימין הרדיפהו **מנוחה הדריכהו** עד נכח הגבעה ממזרח שמש".

ההקשר, כידוע, הוא עניין פילגש בגבעה - מלחמת בני"י בבנימין. שבט בנימין, עפ"י פסוק זה, מכותר ונרדף ושלוותו מופרת "עד נכח" וגו'. פשט הפסוק אומר שכיתרו את בנימין ורדפו אחריו עד נכח הגבעה ממזרח שמש. **מנוחה הדריכהו** עפ"י זאת הוא הסגר²⁰. כך מפסקים הטעמים, ובעין פרשנית זו רואים את הפסוק התרגום והמפרשים הקלאסיים. ת"י: "טלטילו ית דבית בנימין רדפינון מבית ניחהון טרדונון עד לקביל גבעתא ממדנח שמשא". מדובר כאן על הטרדת המנוחה. רד"ק מצטט את ת"י ומוסיף: "חסר מ"ם השימוש ופי' ממנוחה הדריכהו". בעין זו רואים זאת גם רש"י והמצודות²¹.

17. ראה ישעיהו כח כה, הלא אם שוה פניה, במשמעות יישור פני השטח

18. ויבצרו את כרמיהם, ויִדְרְכוּ ויעשו הילולים (שופטים ט כז)

19. דרך קשתו (איכה כ ד), ויִדְרְכוּ את לשונם קשתם שקר (ירמיהו ט ב) - אולי כיוון שמתחת הקשת נעשתה ע"י לחיצה ודריכה ברגל.

20. כך היינו מפסקים - בפסוק מודרני, עפ"י פירוש זה - את הפסוק: כתרו את בנימין, הרדיפהו - מנוחה הדריכהו - עד נכח הגבעה וגו'.

21. אצל הערים שהם נוחים בהם שם הדביקהו (והשיגוהו) - רש"י, במקום מנוחתו ונחלתו קראו אלו לאלו רמסוהו - מצודת דוד, לשון דריכה ורמיסה - מצודת ציון.

אין ספק, אם כן, שהניב - במשמעותו הנזכרת לעיל - צמח על רקע פרשנות זו, וטוב שצמח! העברית יצאה מורווחת מפירושו של הצירוף **מנוחה הדריכהו**, בדרך שבה פירשו זאת הפרשנים הקלאסיים.

לא כך מפרש **דעת-מקרא!** לדעתו, יש בפסוק זה פסקה מתוך שיר עממי המתאר את גורל הנמלטים של בני בנימין:

כתרו את בנימין
הרדיפהו
מנוחה הדריכהו

בסופה של פסקה זו באה הערת מילואים בלשון חריזה הנמשכת אל המלה **הרדיפהו** (**מנוחה הדריכהו** - הסגר, כאמור לעיל): "עד נכח הגבעה ממזרח שמש".

עפ"י פירוש זה, **מנוחה הדריכהו** פירושו - **ובמנוחה** השיגוהו²². **מנוחה** עפ"י פירוש זה - שם מקום הוא. ההשערה הרווחת היא שזוהי **מְנַחַת** אחת מערי בנימין, המוזכרת בדה"א ח ו, וכשם משפחה - **הַמְנַחְתִּי** - שם ב נד. בתרגום השבעים מופיע שם עיר ביהודה (מנחה)²³ בכתוב המזכיר את השם **מנוחה**. כמו כן, מוצאים אנו ברשימת היחס של כלב בן חור (דה"א ב נב נד) את השמות: **חצי המנחות** וחצי **המְנַחְתִּי**. לדעת רבים, מורים שמות אלו על יושבי מקום אחד שהתייחסו על שני אבות²⁴, והמקום הוא כנראה הכפר הערבי **מְלַחָה** שבמערב ירושלים (כיום - מְנַחַת)²⁵ הנמצא בחבל בנימין.

ובכן, שיעורו של הפסוק הוא (בקציר האומר): כוחות ישראל הקיפו את בנימין, רדפוהו, **במנוחה** (= **במלחה**, **במנחת**) השיגוהו והמשיכו לרדוף אחריו עד ממזרח לגבעה ושם הפילוהו לפי חרב.

ולבסוף - סליחה על שהדרכנו את **מנוחתכם** בהסברנו הארוך.

ג. סלע המחלוקת

נושא לחילוקי דעות, עניין שרבים עליו: "טאבה היתה במשך שנים **סלע המחלוקת** בין מצרים לבין ישראל". שורש המלה **מחלוקת** - **חלק** - הוא בעל שתי משמעויות:

22. במספר מקומות בתלמוד - הַדְרֵךְ = הַדְבֵק = הַשֵּׁג

23. ראה לקסיקון מקראי, **מְנַחָה**

24. ראה אנציקלופדיה מקראית - **מְנַחַת**

25. אין להתפלא על חילופי העיצורים למ"ד - נ"ן. בידוע הוא שאותיות למנ"ה מתחלפות לעיתים ביניהן, ומנחת הפכה למלחה בפי הערבים. כשם שמי **נפתוח** הפכה בפיחם ל**ליפתא**, **בית אל** לביתין ועוד. ראה על כך אבשלום קור, הגיע זמן לשון, פרק 36, עמ' 88.

1. לפלג, להפריד לחלקים (חלק בארמית, ח'לק בערבית - יחדו יחלקו, שמ"א ל כד).
2. ללא בליטות, בלתי מחוספס (שעי בארמית, חלק בערבית - אין בפיהו נכונה... לשונם יחליקון, תהלים ה י).

מקור הניב הוא בפסוק: "וישב שאול מרדף אחרי דוד וילך לקראת פלשתים על כן קראו למקום ההוא סלע המַחְלָקָת" (שמ"א כג כח). נלך בעקבות פסוק זה צעד אחר צעד ונתחיל בדבריהם של המפרשים הקלאסיים ולאחר מכן נביא מדברי המפרשים המודרניים ומן המחקר הכללי.

סלע המחלוקת, אומר ת"י, כיף פלגותא (ומוסיף הוא ומתרגם - מפרש: אתרא דאתפליג ביה לבא דמלכא למיזל לכא ולכא). לא חלוקה ממשית כאן אלא - נחלק ליבו של המלך - התלבט! כך סובר גם רד"ק: "וכן הוא אומר בדרש מהו סלע המחלוקת אמר רבי שמואל בר נחמני ששם נחלקו גיבורים של שאול על דוד, מהם היו אומרים עד שבו ישי בידנו לא נפנה ממנו, ומהם אמרו מלחמת ישראל קודמת שבו ישי מצוי לנו בכל שעה". דברי המדרש, עפ"י רד"ק, מכוונים אפוא לא לחלוקה אלא למלה **מחלוקת** כמשמעותה בלשון חז"ל, היינו - חילוקי דיעות. כך סובר גם רש"י בפירושו. מצודת דוד לעומתם סבור שהיתה כאן הפרדת כוחות: "ע"ש כי בהסלע ההוא נחלקו ונפרדו שאול ואנשיו מעם דוד ואנשיו".

דעתו של **דעת-מקרא** שונה. הוא מביא את דברי רד"ק על אתר²⁶, ומוסיף ש"כ נקרא הסלע מעיקרו". כלומר, לא ע"ש המקרה נקרא הוא - חילוקי דעות או הפרדת כוחות, **על כן קראו למקום ההוא סלע המחלוקת** - אלא על פי מראהו החיצוני, היותו סלעי - ללא עפר וללא צמחים, כמו - **ההר החלק העלה** שעיר (יהושע יא יז, יב ז).

סלע המחלוקת, לסיכום, הוא סלע ששמו ניתן על שם אירוע שקרה לידו: חילוקי דעות או היפרדות כוחות (שורש ח'לק בערבית)²⁷ או על שום היותו חלק (שורש חלק אף בערבית) - ללא כיסוי כלשהו (עפר או צמחים)²⁸.

26. הלקוחים מהמדרשים: שוח"ט יז-יח, ילקוט המכירי לתהילים, י"ח י"ב וכן ביל"ש לשמואל קל"ג.

27. בתרגום השבעים: סלע המחלוקת Petra dividet.

28. **מחלוקת** - במשקל זה - על שום מה? מדוע לא מחלקה (סלע המחלקה) או מחלקת (סלע המחלוקת) - משקלי שמות המצויים בתנ"ך? מדוע, א"כ, צורת רבים - **מחלקות**? נראה שמשקל זה הוא משקל המתאים למקומות: מרגלות, מראשות.

על אתר - ביטאון לענייני ארץ ישראל במקורות

היכן מצוי סלע זה? אין זיהוי ברור למקום²⁹. באנציקלופדיה מקראית³⁰ - עפ"י הסיפור במקרא - שם מקום במדבר מעין. לא היה זה מקום יישוב, נטען שם עוד, אלא רכס מסולע ששם הסתתרו דוד ואנשיו. זיהויים נוספים הם: ראס אל כופה מדרום לבני נעים או סלע אלמלאקי מצפון למעין.

29. לקסיקון מקראי בערך **סלע המחלקות** - אומר: "נחלקו המפרשים במשמעות השם, ונראה כי כאן סיפור אטיולוגי מאוחר לשם מקום שכבר נשכחה משמעותו. ואין זיהוי מקובל למקום זה".

30. **מחלקות, סלע המחלקות**.